

**VE ZNAMENÍ KONTINUITY:
NAD NOVOU LITERATUROU
K DĚJINÁM NĚMECKÝCH
A RAKOUSKÝCH UNIVERSIT
LET 1933–1945 (1950)**

JIŘÍ PEŠEK

Motto: „Wenn ich so die intellektuellen Schichten bei uns ansehe, leider, man braucht sie ja; sonst könnte man sie eines Tages, ja – ich weiss nicht, ausrotten oder so was – aber man braucht sie leider.“
Adolf Hitler 10. 11. 1938.¹

Historiografie universit má zejména v Německu dlouhou a vynikající tradici. V dějepisectví posledních desetiletí hraje pak i v Rakousku téma akademické inteligence, intelektuální kultury a tedy také universit významnou roli. Odrazem této skutečnosti je jen těžko přehlédnutelná řada studií a zejména knih o dějinách universit, studentstva, akademických učitelů nebo např. universitních knihoven. Stejně tak trvale patří ke klíčovému oblasteru zájmu (západo)německého a v poslední době i rakouského dějepisectví rozsáhlá, v široké škále te-

* Tato souborná recenze vznikla v návaznosti na přípravu mého článku Nacifikace německých univerzit, *Dějiny a současnost* 1995/3, s. 33–37. Shrnuje literaturu, vydanou do konce roku 1994.

¹ MAX DOMARUS, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945*, Bd. I/2, München 1965, s. 975n.

matických přístupů zkoumaná, problematika nacistické epochy i období poválečné obnovy a znovukonstituování občanské společnosti, jejích institucí i struktur.

Práce, věnované „netradičním“ tématům, tedy problémům ležícím mimo oblast velké politiky, diplomacie a vojenství, mají v poslední době i ve výzkumu nacistické epochy mimořádnou konjunkturu. Naše téma – university v nacistickém Německu a v Anschlussem připojeném Rakousku – leží pak v průsečíku obou zájmových a badatelských oblastí. Předkládaný referát proto rozhodně nebude moci být vyčerpávajícím přehledem příspěvků k danému tématu, půjde především o setkání s knihami, vydanými v posledním desetiletí, které se autorovi tohoto přehledu jeví jako obsahově i metodicky obzvláště významné či zas naopak „specificky“ pozoruhodné. Další bibliografické odkazy pak mohou referát jen doplnit, nikoli ovšem vyčerpávajícím způsobem.

Historiografický zájem o university v epoše nacismu dal na sebe poměrně dosti dlouho čekat². Prvé práce – většinou sborníky, vzniklé z přednáškových cyklů – se objevily již v polovině 60. let, kdy (snad i ve volné souvislosti s kontroverzí o knihu Fritze Fischera) začal být vnímán deficit kritické sebereflexe universit ve vztahu k nacistickému období.³ Jak připomíná v úvodu své knihy o kolínských profesorech F. Golczewski, byla těmto přednáškám a sborníkům vlastní spíše opora v osobních vzpomínkách než v plánovitém výzkumu. Namnoze šlo o pouhý popis událostí bez snahy tázat se po jejich předpokladech, resp. průvodních okolnostech. Archivní materiály k událostem a zejména osobám 30. a 40. let byly tehdy – v podstatě pochopitelně – jen těžko přístupné. Oproti tomu obecněji problémově nebo sociálně-historicky koncipované studie, které výslovně netematisovaly otázky

² Cenný přehled vývoje bádání a publikační aktivity k našemu tématu do sklonku 80. let podává v úvodu své knihy FRANK GOLCZEWSKI, *Kölner Universitätslehrer und der Nationalsozialismus*. Personengeschichtliche Ansätze, Köln – Wien 1988, zvl. s. 2–9.

³ Alespoň zmínit je třeba sborníky ANDREAS FLITNER (ed.), *Deutsches Geistesleben und Nationalsozialismus*, Tübingen 1965, Die deutsche Universität im Dritten Reich. Eine Vortragsreihe der Universität München, München 1966, Nationalsozialismus und die deutsche Universität (Universitätstage 1966), Berlin 1966.

osobní nacistické angažovanosti konkrétních osob, dokázaly se již tehdy opřít o vybrané okruhy dokumentačního materiálu, dobového tisku a publicistiky a přinést k našemu tématu závažné poznatky. To platí např. o sérii studií, otištěných v letech 1964–1968 v časopise *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*.⁴ Objevily se i první pokusy o systematisaci stávajících poznatků.⁵ Některé sociálně historické studie k mentalitě vysokoškolských pedagogů v době nástupu nacismu – konkrétně slavná kniha Fritze Ringera z r. 1969 – neztratily pak na významu dodnes.⁶

Pravý impuls pak výzkumu universit za nacismu uštědřila levicová, především v universitním prostředí se demonstrující, revolta konce 60. a počátku 70. let. Otázka, do jaké míry setrvávají současné university v tradici německého fašismu, resp. kdo byli původci zla, kdo soupeřníci, kdo oběti a kdo antifašisté, stala se tehdy na universitách předmětem polemických (nejednou hysterických) politických diskusí. Nadále neúnosnou stala se ovšem také praxe, nevěnovat v přehledech dějin té které university, vydávaných u příležitosti různých jubileí nacistické epoše žádnou nebo minimálně konkrétní pozornost. V 70. letech začaly k tématu: university, studentstvo, pedagogové a vědci za

⁴ HELLMUT SEIER, *Der Rektor als Führer*, VfZ 12.1964, s. 105–146, dále na materiálu university Freiburg i. Breisgau postavená studie: Albrecht Götz von Olenhusen, Die „nichtarischen“ Studenten an den deutschen Hochschulen, VfZ 14. 1966, s. 175–206 a konečně Hans-Wolfgang Stätz, Die studentische „Aktion wider den undeutschen Geist“ im Frühjahr 1933, VfZ 16. 1968, s. 347–372.

⁵ Uváděn bývá článek ERNSTA NOLTE, *Zur Typologie des Verhaltens deutscher Hochschullehrer im Dritten Reich*, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 46.1965, s. 3–14, přetištěno též v Nolteho knize *Marxismus – Faschismus – Kalter Krieg*, Stuttgart 1977.

⁶ FRITZ K. RINGER, *The Decline of German Mandarins*. The German Academic Community 1890–1933, Cambridge MA 1969, německé vydání: *Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890–1933*, Stuttgart 1983. Z pozdějších prací k tomuto tématu je třeba alespoň zaznamenat: Manfred Funke, *Universität und Zeitgeist im Dritten Reich*. Eine Betrachtung zum politischen Verhalten von Gelehrten, *Aus politik und Zeitgeschichte* 12. 1986, s. 3–14, Anselm Faust, *Professoren für die NSDAP*. Zum politischen Verhalten der Hochschullehrer 1932/33, in: Manfred Heinemann (ed.), *Erziehung und Schulung im Dritten Reich*, Bd. 2, Stuttgart 1980, s. 31–49, Michael H. Kater, *Die nationalsozialistische Machtergreifung an den deutschen Hochschulen*. Zum politischen Verhalten akademischer Lehrer bis 1939, in: *Die Freiheit des Anderen*. Festschrift für Martin Hirsch, Baden-Baden 1981, s. 49–75.

nacismu vznikat první disertační práce a od konce 70. let se objevovaly již i kvalitní, alespoň částečně (!) na archivních pramenech vybudované monografie o jednotlivých universitách v nacistické epoše. Obecnější nadlokální platnost, snad i s ohledem na významné postavení této starobylé a v meziválečné době výrazně pravicové university, má především kritická kniha U. D. Adama o universitě Tübingen za Třetí říše.⁷

Případ významné heidelberské university poslouží v tomto kontextu snad nejlépe pro objasnění nesnadného postupu poznání a zveřejňování poznatků o dějinách universit v období hnědé revoluce. Po úvodním a zdaleka ne dokonalém pokusu Birgit Véziny z r. 1982 následovala v 80. letech intenzivní badatelská činnost Eike Wolgasta, vyústivší v cenné, materiálově podložené studii.⁸ Skutečnost, že při oslavách výročí založení university r. 1985 nebyli vzpomenu ti židovští profesoři, resp. heidelberský antisemitismus a vyhnání židovských pedagogů z nacifikované university, vedla k tomu, že paralelně s „oficiálními“ dějinami university vyšel i polemický „doplňkový“ sborník, věnovaný právě zamlčené tematice.⁹

⁷ UWE DIETRICH ADAM, *Hochschule und Nationalsozialismus*. Die Universität Tübingen im Dritten Reich, Tübingen 1977. Pozoruhodné rozšíření optiky jeho v mnohém průkopnické knihy přinesla Benigna Schönhagen v knize Tübingen unterm Hakenkreuz. Eine Universitätsstadt in der Zeit des Nationalsozialismus, Tübingen 1991, srovnej též B. Schönhagen, *Kriegszeit in Stuttgart und Tübingen. Der Zweite Weltkrieg an der „Inneren Front“*, Die alte Stadt 1993, s. 338–352. Autorka zde ukazuje osudy a proměny města, životně spjatého s universitou a jejím provozem, resp. prolínání se nacifikace městských elit a university.

⁸ BIRGIT VÉZINA, *Die „Gleichschaltung“ der Universität Heidelberg im Zuge der nationalsozialistischen Machtergreifung*, Heidelberg 1982, Eike Wolgast, *Die Universität Heidelberg im Dritten Reich*, in: *Die Geschichte der Universität Heidelberg. Vorträge im Wintersemester 1985/86*, Heidelberg 1986, s. 186–216, též, *Die Universität Heidelberg in der Zeit des Nationalsozialismus*, Zeitschrift f. Geschichte des Oberrheins 135.1987, s. 359–406.

⁹ KARIN BUSELMEIER – DIETRICH HART – CHRISTIAN JANSEN (edd.), *Auch eine Geschichte der Universität Heidelberg*, Mannheim 1985. Teprve později vyšla závažná práce Dorothee Mussnug, *Die vertriebenen Heidelberger Dozenten. Zur Geschichte der Ruprecht-Karls-Universität nach 1933*, Heidelberg 1988, která sleduje skladbu a osudy 58 propuštěných pedagogů (z celkem 201 heidelberských habilitovaných učitelů to bylo 29 %).

Bylo tedy třeba vykonat nemálo badatelské práce, než bylo možno přejít od poměrně schematického náčrtu dějin „nepolitických“ universit, v podstatě zvenčí „přepadených“ nacismem (tedy odpoutat se od obecně užívaného historiografického modelu výkladu hnědé epochy německých dějin, běžného ještě v poadenauerovských letech), resp. od opoziční, politicky podmíněné všezničující levicové kritiky, k diferencovanému, o znalost archivních pramenů opřenému výkladu, vztaženému k jednotlivým universitám nebo obecněji vysokým školám.¹⁰ Na řadě universit bylo též nutno vyčkat generační směny v profesorském sboru, aby byl (tehdy většinou mladým) badatelům umožněn přístup do archivů, resp. aby university výzkum svého „hnědého období“ akceptovaly nebo posléze dokonce samy iniciovaly.¹¹

Velmi užitečnou mezibilanci stavu výzkumu naší problematiky představuje sborník: Jörg Tröger (ed.), Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich, Campus Verlag, Frankfurt a. M. – New York 1984, 186 str. Třináct kratších studií přehlíží vývoj od postavení německých profesorů ve Výmarské republice (Wolfgang Abendroth), přes studentský vývoj směrem k nacionálnímu socialismu (Michael H. Kater). Bruno W. Reimann tu v závažné, přehledně informativní studii Die Selbst-Gleichschaltung der Universitäten 1993, (s. 38–52) podal kratší a vyostřenější variantu svých již r. 1982 publikovaných tezí. Jeho klíčové konstatování zní: „*Der Nationalsozialismus ist den Universitäten nicht einfach von aussen, im Sinne einer politischen-gewaltsamen Disziplinierung überstüpelt worden; er stiess auf mannigfache politische,*

¹⁰ Démonisace nacistů a mýtus o distancovaně neangažovaném odstupu naprosté většiny universitních profesorů vůči hnědé diktatuře poznamenal např. ještě příslušné pasáže dějin moderní kolínské university: Wilhelm Katner (ed.), Die Universität zu Köln 1919–1969, Berlin – Basel 1969.

¹¹ Pro počátek 80. let stojí za to zmínit sborník Frontabschnitt Hochschule: die Giessener Universität im Nationalsozialismus, Giessen 1982 s velmi užitečnou obecnější úvodní studií Bruno W. Reimanna, Deutsche Universität und Nationalsozialismus. „Selbst-Gleichschaltung“, Selbstpolitisierung – Probleme der Vergangenheitsbewältigung, s. 7–37, kde na s. 29–32 Reimann formuloval 7 „tezí o sebezglajchšaltování vysokých škol“. V témž sborníku, který mimochodem obsahuje 4 pozoruhodné studie o studentstvu za nacionálního socialismu, má pak Reimann ještě studii Die Politisierung der Ludwigs-Universität im Zeichen des Nationalsozialismus, s. 116–158, v níž sleduje již přímo giessenskou problematiku.

ideologische, soziale und auch wissenschaftliche Denkströmungen und Dispositionen, die mit ihm eine wirksame Verbindung eingingen, wobei auch oft eine von den Akteuren undurchschaute Komplizenschaft und politische Naivität eine nicht unbeträchtliche Rolle gespielt haben dürfte.“ Dále pak Herbert A. Strauss pojednal o vědcích v emigraci, Horst Möller se věnoval nacistické ideologii vědy, Walter Kirchner rasistické biologii a další autoři probrali jiné vědní obory a jejich situaci v hnědém období. Řadu příspěvků končí skeptická studie Gustava Strubela, Neuanfang oder versäumte Gelegenheit? (s. 168–179) o denacifikaci německých universit a o údajně novém počátku po r. 1945. Knihu uzavírá cenná bibliografie.

Podobné téma si stanovil i přednáškový cyklus bielefeldské university, na jehož základě vznikl sborník: Peter Lundgreen (ed.), *Wissenschaft im Dritten Reich*, Suhrkamp Verlag Frankfurt a. M. 1985, 386 str. Z deseti příspěvků se obecnější problematiky nacifikace universit týká především úvodní Lundgreenův příspěvek *Hochschulpolitik und Wissenschaft im Dritten Reich* (s. 9–29) a do velké míry i článek Norberta Hopstera, *Ausbildung und politische Funktion der Deutschlehrer im Nationalsozialismus* (s.113–139). Lundgreen podává přehled základních organizačních a legislativních úprav německého akademického školství od r. 1933, především je však pro nás podstatné, že řeší i otázku kontinuity vědy a universitního školství před a od r. 1933. Na s. 21 říká, že oproti jen zdánlivě významným „rétorickým“ akcím univerzitních nacistů, které měly vyznačit začátek nové epochy, oproti vnějšímu efektu politisace vědy v rámci nacistické vysokoškolské politiky dokazují příspěvky sborníku v jednotlivých vědních oborech jednoznačně kontinuitu, nepřerванou rokem 1933 – rozhodně kontinuitu „vědeckohistorického vědomí zástupců různých disciplin“.¹²

¹² K problematice vztahu inteligence a nacismu připomeňme ještě často citovaný sborník KARL CORINO (ed.), *Intellektuelle im Bann des Nationalsozialismus*, Hamburg 1980. Z takřka nepřehlédnutelné speciální literatury k jednotlivým vědám za nacismu vyberme alespoň: Alan D. Beyerchen, *Wissenschaftler unter Hitler. Physiker im Dritten Reich*, Köln 1980, Ruth Rolner, *Sprachwissenschaft und Rassenideologie in Deutschland*, München 1985, Otthein Rammstedt, *Deutsche Soziologie 1933–1945. Die Normalität der Anpassung*, Frankfurt a. M. 1986.

Téma vztahu akademické inteligence, resp. akademické obce a diktatury stalo se tedy nejméně od konce 70. let přes všechny překážky značně frekventovaným a posléze dokonce poměrně „módním“. Situace ovšem není dodnes zcela ideální: řada universit dosud neuvolnila pro historický výzkum archivní fondy 30. a 40. let (ve „starých spolkových zemích“ BRD chybí především zpracování osudů mnichovské university), případně dotyčné materiály nejsou dosud archivně uspořádány nebo se dokonce ještě nalézají v živých registraturách universit.

Bádání o dějinách universit na území bývalé DDR v nacistické epoše se prakticky teprve rozbíhá, takže o „hnědých“ epochách významných universit v Lipsku, Berlíně, ale i Rostocku nemáme zatím analytické studie. Starší východoněmecké bádání sice přistupovalo k profesorům doby nacismu většinou beze snah o jejich omlouvání nebo zamlžování jejich činnosti pro říši, redukovalo však celou problematiku na antifašistické úsilí universitní levice a především až do konce východoněmecké samostatnosti minimalisovalo kontakt badatelů s archivním materiálem.

Příslušné kapitoly dějin jenské university 1958, lipské university z r. 1959, případně rostocké university 1969 jsou proto buď bezobsažně obecné, nebo jsou nahrazeny výběrem vzpomínek. Ještě r. 1983 byla v nových dějinách university v Jeně věnována jen devítistránková, byť i o vybrané archiválie opřená, kapitolka.¹³ Výzkum moderních dějin universit na územích, o které Německo r. 1945 přišlo – zejména by nás zajímaly university Königsberg a Bresslau – pak teprve čeká na průzkum pramenné báze.

Úkolem této recensní studie ovšem ani tak není evidovat desiderata německých a rakouských výzkumů, nýbrž pokusit se o nastínění přehledu dosavadních badatelských výkonů na tomto poli. Jak již bylo výše řečeno, 80. léta znamenala ohromný nástup publikační aktivity o universitách (a také obecně o vědě a umění) za nacismu. Tato badatelská konjunktura se posléze do jisté míry překrývala i s obdobně velkorysým rozvojem bádání a publikační aktivity k tématu Bildungs-

¹³ SIEGFRIED SCHMIDT (ed.), *Alma mater Jenensis*, Weimar 1983, s. 287–295.

bürgertum a moderní profesionální inteligence, resp. otázka po kořenech přitakání a účasti německé inteligence na nacismu.¹⁴

V tomto kontextu není bez významu připomenout sborník Martin Broszat – Klaus Schwabe (edd.), *Die deutschen Eliten und der Weg in den Zweiten Weltkrieg*, Beck Verlag München 1989, 442 str. Sborník nebyl sice soustředěn k otázkám universit nebo akademické vědy, Broszatova studie *Der Zweite Weltkrieg: ein Krieg der „alten“ Eliten, der Nationalsozialisten oder der Krieg Hitlers?* končí však na s. 71 zajímavou obecnou formulací o postupné koncentraci moci a odstavení starých nacionálně konservativních elit. *„Gerade sie hatten in den ein bis zwei Jahren vor Beginn des Krieges einen gravierenden Einfluss – und Machtverlust zu verzeichnen, nachdem sie lange vorher – auch durch die unwillkürliche Verquickung des Charismas des Volksführers Hitler mit der Tradition konservativer Verehrung monarchischen Gottesgnadentums zur Vergrößerung des Hitler – Mythos wesentlich beigetragen hatten.“* To platí i o universitních a vědeckých elitách a článek Klause Schwabeho, *Deutsche Hochschullehrer und Hitlers Krieg (1936–1940)* to na vybraných příkladech jasně potvrzuje. Schwabe vysvětluje toto – minimálně předválečné – čínorodé pronacistické nadšení universitní inteligence (ba i skeptického Gerharda Rittera) „revisionistickým patriotismem“, dobově přirozeným s ohledem na podmínky míru z Versailles. Iluze, že se podaří „ukormidlovat“ Hitlera ve smyslu nacionálně konservativní politiky, pojila se tu s „dobromyslným“ politickým oportunismem (srovnej s. 332–333).¹⁵

Jádrem naší souborné recenze je bližší pohled na osm prací o dějinách německých a rakouských universit v nacistické epoše, které vyšly v letech 1987–1994 a co do způsobu pojetí tématu, metod práce nebo co do rozsahu záběru pramenné rešerše znamenají významný nový krok na cestě poznání našeho tématu. Co do roku vydání prvou

¹⁴ K této problematice srovnej soubornou recenzi: JIŘÍ PEŠEK, *Německá diskuse let 1995–1992 o tématu: Bürgertum – Bildungsbürgertum konce 18. až počátku 20. století*, ČČH 92, 1994, s. 104–121.

¹⁵ Srovnej též stať MARIANNE DOERFEL, *Der Griff des NS-Regimes nach Elite-Schulen. Stätte klassischer Bildungstradition zwischen Anpassung und Widerstand*, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 37, 1989, s. 401–455.

z těchto knih je sborník studií o göttingenské universitě za nacismu: Heinrich Becker – Hans-Joachim Dahms – Cornelia Wegler (edd.), Die Universität Göttingen unter dem Nationalsozialismus. Das verdrängte Kapitel ihrer 250jährigen Geschichte, K.G. Saur Verlag München – London – New York – Oxford – Paris 1987, 522 str. Práce göttingenských badatelů, většinou nehistoriků, spojených zájmem o „potlačenou kapitolu“ dějin oboru, který na této universitě vystudovali, našla počáteční impuls v pocitu, že k 50. výročí nacistického Bücherverbrennung je už konečně třeba prolomit mlčení o událostech, na které starší universitní generace odmítala vzpomínat. (Editoři svazku v úvodu na s. 5 připomínají, že studentské pokusy o otevření výzkumu dějin nacistické epochy byly v Göttingen r. 1965 starší generací odmítnuty buď jako levicové špinění, nebo s odůvodněním, že ti, kdo jsou příliš mladí „...u toho nebyli a už proto nemají právo psát a soudit o universitě za Třetí říše“.)¹⁶

Cílem göttingenského badatelského projektu ovšem nebylo pouhé zjišťování lokálně universitních konkrétní nacistické epochy. Jejich práce si vzala za cíl přispět metodicky novým přístupem celému výzkumu dějin německých universit oné doby. Jestliže tedy stály v dosavadních pracích v centru pozornosti university jako celek, resp. otázky universitní politiky, zavedení führerprinzipu na místo autonomní akademické samosprávy, vztah universit a státu, resp. strany, případně jestliže jedna větev výzkumu směřovala k objasnění role a postojů některých klíčových postav dané doby či osudů vyhnaných nebo persekuovaných vědců, göttingenští badatelé postavili do centra svého zkoumání jednotlivé obory, resp. instituty své university. Vycházeli

¹⁶ Padesáté výročí nacistických univerzitních slavností pálení židovských, liberálních a socialistických knih 10.5.1933 stalo se obecněji dosti významným impulsem hádání o universitách a inteligenci v nacistické epoše. Z dnes již rozsáhlé literatury připomeňme alespoň sborníky: Joachim-Felix Leonhard (ed.), Bücherverbrennung, Zensur, Vernichtung unter dem Nationalsozialismus in Heidelberg, Frankfurt a.M. 1983 a Ulrich Walberer (ed.), 10. Mai 1933. Bücherverbrennung in Deutschland und die Folgen, Frankfurt a.M. 1983 a rakouský sborník, sledující i dobovou – namnoze upřímně nadšenou – rakouskou reakci: Anton Pfoster – Friedrich Stadler (edd.), Die verbrannten Bücher – 10. 5. 1933, Schriftenreihe des Instituts f. Wissenschaft und Kunst Nr. 3, Wien 1983.

z přesvědčení, že nelze zůstat u pouhého konstatování rozsahu nacistických čistek na universitě, protože významné je i poznání nacistických pokusů o nové konstituování právě rozbitých oborů, o vytvoření „německé vědy“.

Bylo potřeba ověřit, zda pronacistická nebo prostě přeživší část universitních učitelů skutečně začala s něčím novým nebo zda „jen“ navázala na starší tradice a vývojové linie s novými akcenty, resp. využila personálních převratů k prosazení dosud nedominantních koncepcí či vědeckých škol. Každý z 15 autorů měl tedy sledovat následující otázky: jaký byl stav zkoumaného oboru před r. 1933 (a to v širší zahrnující pedagogický personál, studentstvo a doktorandy, hlavní směry výzkumu, stav výuky i materiálně finanční zabezpečení oboru), jak se členové institutů zachovali r. 1933 při nacifikaci university a při čistkách, resp. vyštvání části jejich kolegů z ústavů, jak se „očistěné“ obory vyvíjely do r. 1939, tj. jak byla řešena náhrada za vyhnané vědce, jak se měnila koncepce oborů, nároky na nové pedagogy i jaký dopad měly tyto změny na studenty. Další otázky směřovaly na dopad války na vědeckou i pedagogickou činnost ústavů a na jejich každodennost, poslední otázky směřovaly k poválečné obnově, denacifikaci, k otázce kontinuity či diskontinuity oboru přes rok 1945. Co je významné, kniha se opírá jak o rozsáhlé archivní rešerše nebo o rozhovory s pamětníky, případně o záznamy takových vzpomínek, tak i o rozbor vědeckých děl tehdejších universitních pedagogů a vědců.

Výsledná – obsáhlá – kniha mohla být pouhým resumé rozsáhlých projektových studií, které povstaly na základě této osnovy. Institucionální a politické dějiny university i fakult byly tu sice potlačeny (z celku práce nadto bohužel vypadla významná göttingenská medicína a chemie, obory, pro které se nenašel dostatečně odvážný a výkonný zpracovatel) autorskému týmu však nešlo o vyčerpávající dokumentaci universitních dějin, nýbrž o postihnoutí obecněji významných momentů. K tomu 16 analytických studií (Robert P. Ericksen napsal vedle pozoruhodné studie: *Kontinuitäten konservativer Geschichtsschreibung am Seminar für Mittlere und Neuere Geschichte: Von der Weimarer Zeit über die nationalsozialistische Ära bis in die Bundes-*

republik, s. 219–245 i kapitulu Die Göttingener Theologische Fakultät im Dritten Reich, s. 61–87) naprosto dostačuje. H-J. Dahms nadto knihu uvedl rozsáhlým a velmi instruktivním syntetickým úvodem (s. 15–60). Heinrich Becker pak svazek doplnil též přehledem všech 52 pedagogů a vědců (ve srovnání s některými jinými universitami to nebyly početně nejhorší ztráty), kteří v důsledku nacistických čistek museli universitu opustit.

Stručně shrnout již tak zahuštěné studie nelze. Spokojme se tedy jen s několika postřehy obecnější povahy. Autoři dokládají, že ztožnění se s nacistickým režimem nedělalo velké většině pedagogů problémy: byl jim bližší než výmarská demokracie. Přímo do NSDAP ovšem vstoupila jen třetina profesorů. Nacisticky aktivní tu byli především soukromí docenti a mimořádní profesori, kteří politickou cestou podporovali vlastní universitní kariéru. Závažnější změny zažila slavná göttingenská matematika a fyzika, jejíž světově vynikající centrum bylo nacisty zničeno v několika týdnech či měsících. Jak však např. ve studii o historicích dokládá R. P. Ericksen, v duchovědných oborech nebylo zlomů: kontinuitu konservatismu a nacionalismu nenarušil ani rok 1933, ani 1945 – ti pánové z historického semináře ďáblu duše neprodali, jenom zapůjčili (srovnej jeho teze na s. 241). Nebyli to protivníci žádného z panujících režimů, ale v letech 1933–39 se patrně cítili nejlépe.

Jestliže je na německých universitách většinou těžké najít v r. 1933 doklady kolegiální snahy pomoci vyháněným židovským nebo politicky nepřijatelným kolegům, dějiny göttingenského matematického institutu (podle mínění nacistů to byla líheň levičáctví a marxismu) skýtají přece jeden exemplární příklad: ve prospěch geniální matematicky Emmy Noether (byla nejen židovka, ale i marxistka) poslali její kolegové ministerstvu školství 14 dobrozdání s žádostí o poskytnutí výjimky a ponechání na universitě, další petici sepsalo 12 doktorandů a absolventů jejího algebraického semináře. Nepomohlo to, ale svědčí to o atmosféře, která ještě r. 1933 (tedy v době studentského bojkotu přednášek jiného velkého matematika, Edmunda Landaua) alespoň částečně dožívala na matematicko-přírodovědné fakultě.

Poslední poznámka patří denacifikaci university. Göttingen byla první znovuotevřená německá universita. Britové byli – narozdíl od Američanů – v tomto ohledu liberálnější, a tak se v Göttingen mohlo začít s výukou již v zimním semestru 1945/46. I když měla část příliš nacisticky angažovaných profesorů zákaz výuky, v městě, ležícím nedaleko hranice sovětské okupační zóny a přečpaném uprchlíky (nejen) z východu, bylo k dispozici tolik pedagogů z „říšských universit“ v Praze, Vratislavi a Strassburku, že získání náhradních pedagogů nebylo problémem. S výjimkou nepočetných nacistických špiček, jejichž znovupřijetí do profesorského sboru nakonec oponovaly samy fakulty, byli kladně prověřeni vlastně úplně všichni. Jediní, kdo tedy po r. 1945 za katedrami chyběli, byli vyhnanci z r. 1933: z 52 se do Göttingen vrátili jen dva.

U problematiky vyhnanců z universit, resp. emigrantů, kteří po nacistickém převzetí moci odešli do zahraničí se ještě krátce zastavme. Literatura k tomuto tématu je dnes již ohromná.¹⁷ Velmi zajímavým příspěvkem ji rozhojnil Klaus Fischer, *die Emigration von Wissenschaftlern nach 1933. Möglichkeiten und Grenzen einer Bilanzierung*, VfZ 39. 1991, s. 535–549. Položil si totiž otázku, jak rozsáhlá byla skutečně emigrace z německých universit a zejména jaký dopad měl odchod těchto lidí na německou vědu. Fischer provedl většinu svých analýz na jistě poněkud výjimečném poli: soustředil se na německou fyziku a její ztráty, resp. zisky hostitelských zemí. I když ve společenských vědách byla situace v mnohém odlišná, jsou jeho soudy a především metody jeho práce – hodny pozornosti.

Fischer vyšel z toho, že celá řada prací a vědeckých projektů dodnes vychází z průměrných údajů o redukci pedagogického perso-

¹⁷ Uvedme alespoň několik známějších titulů: Helge Pross, *Die deutsche akademische Emigration nach den Vereinigten Staaten 1933–1941*, Berlin 1955, Werner Röder – Herbert A. Strauss (edd.), *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*, 3 Bde in 4 Teilen, München 1980 nn., Peter Kröner, *Vor fünfzig Jahren. Die Emigration deutschsprachiger Wissenschaftler 1933–1939*, Münster 1983, Horst Möller, *Exodus der Kultur. Schriftsteller, Wissenschaftler und Künstler in der Emigration nach 1933*, München 1984, kniha Dorothee Mussgnug o vyhnancích z Heidelbergu zde byla již zmíněna, pro Rakousko má klíčový význam práce Fritze Stadlera, *Vertriebene Vernunft. Emigration und Exil österreichischer Wissenschaft*, 2 Bde, Wien 1988.

nálu universit mezi léty 1933–39 o 39 % a považuje tuto diferenci za míru emigrace. Do této kvóty ovšem spadají i normální odchody do pense v důsledku věku či běžná „nepolitická“ úmrtí (s ohledem na nízký průměrný věk německých docentů a profesorů počátkem 30. let dohromady cca 12–15 %) a ovšem též nepoliticky motivované odchody z universit – mj. s ohledem na finanční i vědecké možnosti německých pracovišť. Ty jsou ovšem sumárně „neodfiltrovatelné“. Do oné devětatřicetiprocentní kvóty nadto spadají i lektoři, hostující a čestní profesori nebo nehabilitovaní lidé jen dočasně pověřeni přednáškami. Po jejich započtení se kvóta habilitovaných pedagogů, vyhnaných od r. 1933 z německých universit, sníží v průměru na 15–20 %. Z nich pak skutečně emigrovalo 60–65 %, tedy cca 14 % personálního stavu habilitovaných německých pedagogů počátkem r. 1933.

Je to málo? Ukazuje se např., že jednotlivé university byly vyhnáním a emigrací pedagogů postiženy velmi nerovnoměrně. University Heidelberg, Berlín, Frankfurt či Göttingen s 29–21 % propuštěných, resp. 17–13 % emigrantů byly postiženy nesrovnatelně více než Erlangen, Bonn, Mnichov nebo Königsberg. Technické a obchodní vysoké školy pak byly obecně postiženy podstatně méně než university. Pro posouzení vlivu ztrát na pedagogickou kvalitu a vědeckou úroveň provedl autor několik – na fyziku orientovaných – sond. Zdůraznil především, že nešlo o emigraci „průměrných“ pedagogických jednotek, nýbrž o velmi heterogenní skupinu fyziků. Celkem emigrovalo 15,5 % fyziků. 40 % všech emigrantů pocházelo z universit Göttingen a Berlín, dosud klíčových center německé fyziky. Emigranti patřili k badatelům v nejaktuálnějších oborech fyziky. Emigrovala polovina všech atomových fyziků. Citační analýza ukázala, že šlo o autory s 3,5x vyšším citačním indexem, než činil průměr. Přesto autor soudí, že úpadek německé fyziky nebyl způsoben vyhnáním a emigrací rozhodujícího dílu duševního potenciálu oboru, nýbrž katastrofální vědeckou politikou nacistů. V Německu poklesl podíl vědecké a publikační účasti zahraničních badatelů, německý pokles publikační aktivity v oboru daleko přesáhl ztráty, způsobené vyhnáním a emigrací. Emigrovala i celá řada nadaných, dosud neetablovaných fyziků – nikoliv jen z politických důvodů, nýbrž proto,

že nacistický stát restringoval university i výzkum (počty studentů přírodovědných oborů poklesly mezi léty 1932 a 1939 o 33 až 95 (!) %) a fyzika, matematika a částečně i chemie upadly do těžké krise, kterou protěžování „německosti“ těchto oborů pouze prohlubovalo. Německo se v internacionálním poli zmíněných oborů posunulo z centra na periferii. Amerika a do jisté míry i ostatní imigrační státy naopak svoji přírodovědnou bázi rozvíjely a vedle investic potřebovaly zdatné badatele. Ti by přišli patrně i za jiných politických poměrů, jak ukazuje druhá emigrační vlna přírodovědců z Německa po r. 1945.

Jestliže Fischer – úmyslně provokativně – zpochybňuje zlomovou roli vyhnání podstatné, v přírodních vědách nejednou klíčové, části badatelů a učitelů z universit pro situaci jednotlivých oborů, Frank Golczewski si v pozoruhodné a velmi otevřeně formulující knize *Kölner Universitätslehrer und der Nationalsozialismus. Personengeschichtliche Ansätze*, Köln – Wien 1988, 479 str., klade jinou otázku: Jak se chovali pedagogové kolínské university za Třetí říše? Na kolínském příkladě jsou tu ukázány sociální a mentalitní dějiny německých profesorů za nacismu. Golczewski se na základě možnosti pracovat s bohatým archivním materiálem, včetně řady osobních spisů pedagogů, zaměřil na kolínské pedagogy jako na skupinu výrazných intelektuálů, kteří zvládají nastalou politickou situaci. Vědomě tedy resignoval na vědeckopedagogickou stránku problematiky, jen v základních rysech vykreslil celouniversitní vývoj. Zajímalo ho, jak daleko byli jednotliví profesori ochotni zajít a jaké byly jejich šance na úspěch – ať již v případě, že danou situaci akceptovali nebo že se snažili o obstrukci a opoziční postoje. Autor se táže i po tom, jak profesori sobě i svým kolegům svá stanoviska zdůvodňovali, resp. po válce zpětně interpretovali.

Golczewski rozdělil knihu do 10 kapitol. Po obsáhlém úvodu, kde předjímá část svých závěrů, podává autor nejprve dějiny nového universitního založení v liberálním obchodnickém Kolíně (vznik nové university r. 1919 s velkou podporou starosty Konráda Adenauera) až do událostí r. 1933. Zvláštní kapitola je věnována „Machtergreifung im studentischen Bereich“. Autor na základě pramenů důrazně popírá klíčovou roli studentstva při nacifikaci university. Významnější byla

profesorská snaha o udržení statutu, společenských posic, úřadů, vlivu a universitní kariéry, v neposlední řadě i úsilí o udržení možnosti pokračovat ve vlastních výzkumech. „*Der Menschlichkeit wurde oft ein zu geringer Rang eingeträumt*“, říká autor na s. 9. Nacifikace přinesla universitě zásadní novinku: otevřeně artikulovanou politisaci. Ovšem „*ve výmarských časech znamenalo být nepolitický začasť jen to, že si člověk zachovával odstup od politického života mladé demokracie*“ (s. 11). Již v listopadu 1932 si Rudolf Hess stěžoval, že si profesori nechtějí – jakožto státní zaměstnanci – komplikovat život otevřenou podporou NSDAP, s níž jinak sympatisují. Vyrovnat se s atmosférou diktatury nedělalo proto po Machtergreifung většině profesorů menší potíže, než by bylo možno očekávat.

Rozsáhlou kapitolu věnoval autor otázce pronásledování části kolínských pedagogů. Zkombinoval při tom monografické studie k jednotlivým osobnostem (připomeňme Hanse Kelsena, který byl po odchodu z Kolína přijat na pražskou Německou universitu) s obecnějšími partiemi o podmínkách a okolnostech vyhazovů, o finančních důsledcích atd. Universita jako celek přišla o 21 % učitelů, na hospodářsko-sociální a na právnické fakultě však ztráty přesáhly třetinu sboru. (Soupis pronásledovaných pedagogů přináší autor v přílohách knihy.) Další kapitola je věnována rektorům university za Třetí říši. Golczewski mj. zmiňuje, že zavedení vůdcovského systému do vnitřní správy university se v Kolíně projevilo jen velmi malými změnami běžného chodu. Normalita provozu byla takřka plně zachována. Následuje kapitola o reformách a reformních pokusech nacistů na universitě, zvláštní kapitola je věnována kolínským historikům, krátce je zmíněna „Rassenhygiene“ a její proměny.

Velkou pozornost věnoval autor denacifikaci a znovuotevření university. I když Golczewski v knize opakovaně zdůrazňuje souvislosti, které zajišťovaly kontinuitu vývoje od výmarského období do Třetí říše, přece důrazně tvrdí, že ve srovnání s rokem 1933 nebyl rok 1945 ani v nejmenším césurou v kontinuitě života university.¹⁸ Akta uni-

¹⁸ Srovnej FALK PINGEL, Wissenschaft, Bildung und Demokratie – der gescheiterte Versuch einer Universitätsreform, in: J. Foschepoth – R. Steininger (edd.), Die britische Deutschland- und Besatzungspolitik 1945–49, Paderborn 1985, s. 183–209.

versitního archivu dokládají neúspěch denacifikačních snah. Univerzita v novém režimu prostě rychle přešla k dennímu pořádku. „*Vor 1933 hatten die meisten Professoren keineswegs rechts den Feind sehen wollen. Verharmlosung und eine Appeasement-Haltung prägten das Verhalten. Trotz verbalen Bekenntnissen stand die demokratische Reform aber auch 1945 nicht immer im Vordergrund.*“ Resumuje autor výsledky svých zkoumání (s. 19).

Chování profesorů se tedy za Třetí říši jen málo lišilo od jiných socioprofesionálních skupin. Rozhodně nikoliv větší mírou humanity nebo pochopení pro demokracii. I když aktivních nacistů byla mezi profesory jen zanedbatelná menšina, přizpůsobivost a oportunističtější předvedly však onu většinu bezpečně na nový kurs: od starší k nové antidemokratické mentalitě. Z tohoto pochodu byli vyloučeni jen zatvrzelí političtí odpůrci nacistů: marxisté, katolíci a zejména liberálové a ovšem všichni židovští profesoři, byť mnohým z nich byl nový režim politicky velmi blízký. Podobná korekce kursu od starého k novému konservatismu se opakovala r. 1945. Žádná „Stunde Null“ v pravém slova smyslu na universitě vlastně nebyla. A uprázdněná místa – až na výjimky – neobsazovali učitelé dříve pronásledovaní. Karl Jaspers to obecně vyjádřil slovy: „*Der Nazi -Staat ist zwar durch Gewalt von den Siegern über den Verbrecherstaat gebrochen. Haben wir selbst aber die Gesinnung gebrochen, die jenen Staat ermöglicht haben?*“¹⁹

Klíčovým dílem posledních let, zásadním pro pochopení širších kontextů vývoje německých universit sledované doby a zároveň prací významnou s ohledem na vytěžení poměrně rozsáhlé starší literatury našeho tématu, je objemná kniha dnes největšího znalce novověkých universitních dějin v Německu: Notkera Hammersteina, *Die Johann Wolfgang Goethe Universität Frankfurt am Main. Von der Stiftungsuniversität zur staatlichen Hochschule*, Bd. 1: 1914–1950, Alfred Metzner Verlag, Neuwied – Frankfurt 1989, 907s. Jsou to dějiny university v Německu v řadě ohledů atypické: na samém konci císařské doby byla frankfurtskou liberální, především židovskou, buržoasií

¹⁹ KARL JASPERS, *Was ist deutsch?* (1962) přetisk in: K. Jaspers, Mitverantwortlich, München s. a. (1982), s. 297.

založena „nadační universita“, která se poté ve výmarském období vyvinula v pozoruhodné levicově liberální středisko moderní vědy a duchovní kultury, více než jiné vysoké školy navazující na vývoj v západní Evropě a v USA. Spíše než se státem byla tato universita – i správně – spjata s městem, které ji také z velké části financovalo.

Právě pro tyto své charakteristiky a ovšem pro specificky „levicově“ liberální atmosféru a „netradiční“ společnost profesorů byla frankfurtská universita nacionálně socialistickým revolucionářům zvláště nepříjemným trnem v oku a konsekvantně i čistky, resp. pokusy o úplnou likvidaci tohoto židovského hnízda demokratického republikánství byly tu mimořádně rasantní. Kádr universitních pedagogů tu byl nacisty rozvrácen nesrovnatelně více než na konservativních universitách typu Tübingen nebo Erlangen. Z university bylo vyhnáno 31 % učitelů. Právě velká relativní míra „rozkmitání“ struktur profesorského sboru umožňuje ovšem nahlédnout do mechanismů nacistických protiuniversitních zásahů i posléze do procesu poválečné denacifikace a rekonstrukce nesrovnatelně více než v případě většiny jiných universit. Frankfurt se tak stává v mnoha ohledech měřítkem pro posouzení vývoje jiných německých universit (pokud ovšem vůbec umožnily soustavné zpracování svých dějin v nacistické a denacifikační epoše, což řada z nich blokuje dodnes. Syntézy či přehledné sborníky pramenných studií jsou k dispozici především pro Tübingen, Heidelberg, Kolín, Hamburg, Freiburg i.Br., Göttingen, FU Berlín a pro poválečnou Mohuč), případně pokusů o souhrnnou syntézu universitních dějin „hnědé“ epochy.

Hammerstein líčí osudy frankfurtské university v širokém propojení s celoněmeckými universitními dějinami. Vzhledem k tomu, že pro Frankfurt přednacistické doby existují rozsáhlé dějiny Paula Kluke, Die Stiftungsuniversität Frankfurt am Main 1914–1932, 1972, mohl Hammerstein rozhodující pozornost (a energii: předpokladem napsání podrobných dějin bylo dotvoření a uspořádání universitního archivu) orientovat na nacistickou a poválečnou epochu. (Pro nacistické období se autor mohl opřít o drobnější práci Gerdy Stuchlik, Goethe im Braunhemd. Die Universität Frankfurt 1933–1945, 1972.) Kniha je členěna do tří částí: založení a výmarská republika, třetí říše,

poválečné období. I uvnitř jednotlivých oddílů postupuje autor v podstatě chronologicky, přičemž nejprve je vždy navozena celoněmecká situace (po válce situace v Hessensku, resp. v americké okupační zóně), poté je pozornost přenesena na Frankfurt a universitu jako celek, resp. na její klíčové představitele, a nakonec je – mnohdy až přes-
příliš detailní, na archiválie těsně vázaný – zájem soustředěn na jednotlivé fakulty, instituty, stolice a profesory, představené v – často brilantních – medailonech.

Hammersteinova, ve svém celku výborně čtivá, syntéza se soustřeďuje v první řadě na „vysokoškolskou a vědeckou politiku vysokoškolských učitelů a jejich veřejnoprávních protihráčů a spoluhráčů“. V popředí zájmu jsou tedy učitelé, především profesori (jde o universitu tzv. „profesorského“ období, opuštěného až v 60. letech). Poměrně zkrátka a spíše namátkově se autor vyjadřuje k vývoji studentstva, jeho skladby i každodenního života, nesnaží se prosopograficky sumovat shromážděný materiál o učitelích, stranou ponechává soustavné analytické vylíčení hospodářského a stavebního vývoje university či dějiny jejích sbírek. Meritorní výklad o výuce či výzkumu je soustředěn vždy jen k osobě toho kterého profesora. To jsou „bílá místa“, která musí zaplnit příští výzkumy. Jinak tomu ostatně není ani u většiny ostatních prací o dějinách universit 30. a 40. let. Oporou jsou přednostně registratury a správní archivy, autoři mohou jen výjimečně překročit obzor svědectví jejich materiálů.

Přes naznačená omezení je Hammersteinova kniha čtenářským i odborným zážitkem. Jsou to ohromně „polidštěné“ a lidmi „zabydlené“ vyprávěcí dějiny osudů universitní obce, dějiny dramatické každodennosti university jako samosprávného, na město i na stát, resp. stranické struktury a později na okupační správu však těsně vázaného organismu. V tomto smyslu jsou to také dějiny dramatické i únavné vysokoškolské každodennosti, dějiny relativisující mnohé z generálních soudů o vinách, zásluhách i kolektivních mentalitách, zároveň však dějiny nealibistické a jasně kritické, neuhýbající před jasně vyřčenými (ba i morálními) závěry.

Hammerstein, významný člen mezinárodní komise pro dějiny universit, svojí syntézou zřetelně reaguje na vývoj tohoto historiografic-

kého oboru: po vzepjaté vlně zájmu o kvantitativní dějepisectví, po řadě studií, plných frekvenčních křivek, tabulek a sociálně historických sumací, z nichž se vytratil individuální člověk, přišla koncem 80. let kritická odezva v podobě tázání po interpretačních předpokladech sociologisujících a matematisujících abstrakcí a generalisací; přechod od sociohistorie k prosopografiím byl v mnoha případech doveden až k mikroanalýzám individuálních osudu, životních děl, názorů a je jich širších kontextů. Nejen s ohledem na čtenářský zájem se znovu vynořily (moderně) vyprávěcí dějiny, poučené však zkušeností počítačově kvantifikační horečky nedávné (v řadě případů ovšem v Německu a např. v Británii i současné) doby. Universita je instituce, dynamický sociální soubor, především však je to intelektuální společenství učitelů a žáků, žijící v nepříjemně dramatickém, agresivním světě. Právě to se Hammerstein snažil prozkoumat a sdělit.

Z takřka nepřeberného množství obecně závažných otázek, které autor přivádí na scénu a řeší pak s ohledem na frankfurtskou konkrétní situaci (jmenujme namátkou absenci nacistické koncepce vysokoškolské politiky, snahy stranických špiček o minimalisaci akademického živlu a zrušení části vysokých škol, ztroskotání těchto snah na praktických důsledcích nedostatku vysokoškolských absolventů v průmyslu, správě atd.), pochopitelně vystupuje do popředí komplex otázek „viny“ na nacifikaci university, „zásluh“ na jejím existenčním i vědeckém přežití nacistické i bezprostředně poválečné doby a ovšem morálnosti či neopodstatněné tvrdosti denacifikačních řízení (opět hrál velkou roli nedostatek – tentokrát vysokoškolského učitelstva a ovšem i celospolečensky občanskotvorná a resocializační úloha universit).

Hammerstein nehází vinu na zfanatisované studentstvo ani nehledá výmluvy v odkazech na tlak strany či ministerstva – aniž by snad význam obou těchto faktorů snižoval. Na konkrétních příkladech ukazuje složitost situace, snaží se vystopovat mez, po kterou bylo politické kličkování jednotlivých profesorů pochopitelným úsilím o záchranu existence, prostoru pro výuku a vědu, obětí pro universitu... a kde již začínala – mnohdy neokázalá – kolaborace s režimem, prospěchářské denuncování a využívání stranického žebříčku pro vlastní

kariéru. Hranice běžely přitom často jinudy, než jsme dnes zvyklí očekávat. Tyto skutečnosti, zachycené v archivním materiálu, konfrontuje pak se sebeprojekcemi jednotlivých učitelů v rámci poválečné – velmi často v obou směrech škodlivě formální – denacifikace. Stojí za připomenutí, že autor neidealizuje ani oběti hnědé revoluce. Zároveň ukazuje, že ne jeden nacistický funkcionář, kterého strana dosadila na klíčový post univerzitní nebo městské správy, uvízl v osidlech reality svého úřadu a vykonal pak pro město či universitu mnoho prospěšného. I za nacismu zůstávala universita prostředím, které dokázalo lidi formovat nejen v úředně očekávaném směru. O to komplikovanější byla potom denacifikační jednání a proces personální (ovšem i fyzické) rekonstrukce v troskách ležící a až do 50. let nuzující university.

Jestliže Hammersteinova kniha přináší dějiny německých universit, dokumentované na frankfurtském případě a materiálu, pak Helmut Heiber, *Universität unterm Hakenkreuz. Teil 1. Der Professor im Dritten Reich. Bilder aus der akademischen Provinz, Teil 2 Bd. 1, 2. Die Kapitulation der Hohen Schulen. Das Jahr 1933 und seine Themen*, München – London – New York – Paris, K. G. Saur Verlag 1991, 1992, 1994, 652 + 668 + 858 s., se rovnou rozhodl napsat všeobsáhlé dějiny universit za panování revolucionářů s hakenkreuzem ve znaku. Heiber není milovníkem útlých knížek. Již jeho práce *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands*, 1966 čítala přes 1200 stran, „syntéza“ o universitách za nacismu je rozplánována na více než 4000 stran.

Prvý díl začíná kapitolou „Prolog in Weimar“, stručným přehledem hlavních motivů univerzitních dějin v období republikánského Německa, pokračuje rozsáhlou a nepřehlednou kapitolou „Gegner, gleichgültige...“, věnovanou nejrůznějším projevům nesouhlasu či chybějící sebeidentifikace s Třetí říší (od ochoty užívat pozdrav vztyčenou pravicí, přes příběh skupiny Weisse Rose až k předpisům o způsobu citování židovských autorů) a končí obdobně všeobsáhlou kapitolou „und Gläubige“ o nacistickém aktivismu na universitách.

Prvý svazek druhého dílu otevírá kapitola „Machtergreifung sowie Gleichschaltung im Randbereich“, kde je pozornost věnována nejen

samotným universitám, ale i podpůrným vědeckým společností, spolkům, ba i odborným časopisům. Kapitola „Akademische Rochaden“ sleduje pokusy o zavírání, případně o slučování některých universit a technických vysokých škol a plány či pokusy o zřizování nových vysokých škol. Kapitola „Der Rektor – der Kurator“ i závěrečná kapitola „Reformer und Relegierte“ je věnována organizační, správní i koncepční přestavbě německého školství za nacismu.

Rozsáhlý druhý svazek druhého dílu koncipoval autor jako jedinou gigantickou kapitolu: „Die Hochschulen und ihre Rektoren“. Výklad tu běží bez vnitřního členění podle jednotlivých universit. Ty následují za sebou průběžně v pořadí: Technische Hochschulen, Sonstige Hochschulen, Die nichtpreussischen Universitäten, Die preussischen Universitäten. Ne zcela zanedbatelnou pozornost věnuje Heiber universitám a vysokým školám v Praze, Brně, Krakově, Lvově a dalších nacistickou expanzí postižených městech. Jen v případě Krakova však zmiňuje osud Jagellonské university. Jinak autora zajímají pouze německé „zakladatelské“ nebo „obnovitelské“ plány v těchto universitních městech. Neněmecké university podmaněných zemí jako by – a to ani pro revolucionáře s hakenkreuzem ve znaku – ani neexistovaly. Heiber zcela symptomaticky ani zde nevěnuje nejmenší pozornost literatuře a vychází pouze z úzkého okruhu archivních pramenů. V případě vysokých škol českých zemí není ani zmíněno uzavření českých vysokých škol r. 1939 a nacistické represe, veškerý autorův zájem platí jen řadě tehdejších plánů na sloučení pražské Německé university s Německou technikou v jednu šestifakultní vysokou školu podle říšského, jen zřídka kdy však realizovaného konceptu.

Zmíněny jsou i četné úvahy a opakovaně se po Mnichovu vynořující plány (značný zájem projevoval sám Hitler) o přeložení německých vysokých škol z Prahy a Brna do Liberce a Lince, případně naopak o přeložení university z Halle do Chebu. Německé školství v Praze údajně udržela představa potřebné konkurence českým vysokým školám, kdyby došlo k jejich obnovení (tyto úvahy se objevují v korespondenci říšského ministerstva výchovy až do ledna 1940), dále obava z politického ohlasu německého vysokoškolského „opuštění“ protektorátu i nutnost výcviku německých odborníků pro Tschechen-

kampf na místě samém. Řada těchto zjištění, stejně jako hrst personálních novinek k čelným představitelům německého školství na území protektorátu v 2. svazku 2. dílu je nová a nesporně zajímavá. Nejsou však v nejmenším včleněny do nějakého kontextu. Heiber s vynikající pílí buduje monumentální pyramidu pozoruhodných (i nepozoruhodných) jednotlivostí.

K již vydaným svazkům přibude třetí díl, který se má zabývat národněsocialistickými institucemi, zasahujícími do života universit (Dozentenbund, Studentenbund, vlivy SA, SS, HJ, SD, Rosenbergova úřadu, Hessova štábu a centrály NSDAP), dále tu má být zachycen vývoj úřadu pro vědu, říšského ministerstva výchovy a zemských správ pro věci kultu. Jako celek tu půjde o podchycení proměn sítě 61 autonomních universit v systém celoříšsky a zemsky řízených vysokých škol (umělecké a hudební školy, jakož i učitelské ústavy ponechal autor stranou pozornosti). Čtvrtý díl bude zaměřen na nacistickou personální politiku ve vysokoškolské oblasti, na nová jmenování profesorů, vytvoření sítě ideologicky školících pracovišť (Dozenten-lager, Dozentenakademien) a na problematiku přípravy vědeckého, resp. pedagogického dorostu. Konečně pátý díl se má zabývat jednotlivými obory a jejich světonázorovou indoktrinací nacismem.

Jako program vypadá toto rozvržení látky, oznámené v úvodu prvního svazku, nadějně. Kdo se však probere 2200 dosud otištěnými stránkami, nutně propadne skepsi. Jde (zatím) spíše než o co jiného o gigantickou snůšku koncepčně nepřilíš jasně strukturovaného a zmateně podaného archivního materiálu. Přitom ani o záběru svých pramených rešerší (z poděkování některým vybraným (!) archivářům v úvodu 2. dílu lze soudit, že Heiber bádá nejen v archivech německých, ale i rakouských a švýcarských universit, objeví se též odkaz na Paříž), ani o typech studovaných fondů a výběru reprezentativních (?) příkladů autor neinformuje. Zpětně rekonstruovat tyto informace z gigantického a nepřehledného poznámkového aparátu díla, je pak nad čtenářovy síly. Autor sám se ve vztahu k pramenům odvolává na svůj „kritický instinkt“ (Teil 1, s. 23).

Heiberův vztah k obsáhlé literatuře tématu je též specifický. Odkazuje sice na řadu prací a jeho dílo má i obsáhlý soupis užité lite-

ratury (v prvním dílu pro oba nejprve otištěné svazky dohromady, v třetím svazku jsou obsaženy dodatky), zároveň však již úvod celé práce obsahuje prohlášení, že literaturu k tématu by bylo nejlépe nečíst, natož pak brát v potaz (s. 21). Heiber říká, že jeho práce není knihou velkých myšlenek nýbrž dílem rozsáhlého materiálu. Je to „historie organizace a konvenčních událostí... tíhnoucí k narativnímu líčení řady jednotlivostí.“ (s. 20) Stávající, od poloviny 60. let běžící, úctyhodnou řadu prací o dějinách universit za nacismu pak Heiber denuncuje jako díla nevzniklá z badatelské potřeby vědeckého poznání, nýbrž jako „studentské“ zbraně v úvodní bitvě o moc na universitách, jako nájezd do boje o posice (s. 13).

Heiber rozhodně a na celé řadě míst knihy opakovaně odmítá jakékoliv sociologizování, generalisování či hodnocení (srovnej Teil II./2, s. 733–736). Chce jen na rozsáhlém materiálu, vztahujícím se ke každodenním, triviálním, událostem, ukázat „jak to vlastně bylo“. Zároveň ovšem není schopen vzdát se generalisací a morálních soudů. Znovu a znovu se v textu mezi nekonečnými popisy jednotlivých (nejednou okrajových nebo obskurních) „případů“ vynořují útoky na studentstvo a obhajoby vysokoškolských učitelů (nejsoustavněji snad v prvním svazku, s. 45–51). Zde autor odhlíží od pramenů a z citátů jinak zatracované literatury dovozuje, že nacifikace vysokých škol byla výhradně věcí studentů, jejichž NSDStB, studentská organizace „politických vojáků v uniformách“ ovládla celé německé studentské hnutí již okolo r. 1930 a zahájila poté vítězné tažení k ovládnutí universit.

Profesoři – tito životu vzdálení, do universitní minulosti zahledění „pavouci“, sice nebyli zvláštními příznivci výmarského republikánství, ale – podle Heibera – až na pár nevýznamných výjimek nestali se také nikterak nacisty. Až do r. 1933 mezi nimi, přes všechn antiseMITismus a konservatismus, bylo jen pár členů NSDAP (pobočné nebo stranou ovládnuté nacionalistické a paramilitantní organizace autor nebere v potaz), jejich „poddanská“ náklonnost k nacistům byla menší nebo nanejvýš stejná jako u ostatního měšťáctva. „Profesoři byli také jen lidé a nechali se převálcovat přívalem hnědého studentstva.“ (s. 51) „Politické vědomí studentů se přitom nevytvářelo teprve na vysoké škole, nýbrž v rodinách a ve školách.“ (tamtéž)

Rozšiřovat množství podobných citací by asi nemělo cenu. Celé řady Heiberem zmiňovaných problémů jsme se dotkli již výše u jiných knih. Srovnávat pak Heiberovu práci s prameny, jejich interpretaci a začlenění do struktury knihy s příkladným způsobem kritické a interpretační práce Golczewského či Hammersteina prostě nejde. Heiber koncisně nevysvětluje, nevypráví, pouze zaplavuje čtenáře z kontextu vytrženými masami dílčích faktů, vázaných přednostně k protagonistům jednotlivých vysokých škol. Na rozdíl od děl zvěčnělého Zikmunda Wintera nejsou však jeho „mosaiky“ tak čtivé a chybí jim i věcný rejstřík, který by je proměnil v informativní příručku. Kvalitativní odlišnosti jeho díla od paralelně vycházejících monografií k dějinám universit za nacismu si ostatně – jak Heiber sám uvádí – bylo vědomo i vedení mnichovského Institutu für Zeitgeschichte, kde Heiber působil do r. 1989 a odmítlo jeho práci vydat. Dílo, které je – a to i ve vztahu k vysokým školám tzv. protektorátu Čechy a Morava – jistě významným zdrojem dílčích, zejména biografických, informací, zpřístupněných osobním i místním rejstříkem, však přece vychází. Bude ovšem zřejmě využíváno značně různými způsoby.

Zastavme se nyní u otázky role studentstva, zejména pak členstva NSDStB, při nacifikaci německých (a posléze rakouských) universit. Golczewski v souladu s míněním většiny dosavadní literatury zásadně odmítá představu, že nacistické převzetí moci a čistky na universitách byla především věc studentstva. Heiber naopak nesmiřitelně trvá na tradičně konservativním pojetí nacifikace universit především členstvem NSDStB, který se do čela německých studentských organizací propracoval již r. 1929.

Vznést soud, který ze sporných názorů je správný zatím s definitivní platností nelze. Ne, že by na poli výzkumu německého studentstva 30. let bylo vykonáno málo. Většina studií zápasí však s pramennými problémy. Takzvaný Studentenarchiv na universitě ve Würzburgu, kde by měly být četné významné materiály k této době, je dodnes nepřístupný. Celá řada archivních materiálů je pak v držení studentských spolků, dodnes většinou výrazně konservativního zaměření, které je zatím poskytovaly badatelům méně než sporadicky.

V universitních archivech pak ryze studentských materiálů (nemáme teď na mysli inskripční katalogy atp.) mnoho není.

Literaturu o studentstvu však přece není možno zanedbávat.²⁰ Snad nejvýznamnější a svým ohlasem v Německu rozhodně nejznámější prací 80. let je kniha Geoffrey J. Gilese, *Students and National Socialism in Germany*, Princeton 1985. Autor (mj. jeden z významných a hojně publikujících badatelů k danému tématu), který vycházel především z hamburského materiálu (a kritika soudila že se naň až příliš vázal), hovoří o „tragice nadějí mladé inteligence“. Studenti byli – při vší loajalitě vůči nacistickému státu a NSDAP „rozerváni“ mezi tradiční nároky universit na čistou vědu a mezi vitalistickými hesly, vizemi zářné budoucnosti a každodenními nároky, jíž je zásobovali, resp. na ně vznášeli představitelé strany. Na celkovém úpadku studentstva, spojeném s hlubokou aversí vůči výmarskému republikanismu a s ilusemi o všeřešící „konservativní revoluci“ nesli pak podle autora vinu i mnozí profesori.²¹

²⁰ Podejme alespoň stručný přehled významnějších knižních prací. Studie o studentstvu nalezneme pak takřka v každé práci o dějinách jednotlivých universit našeho období. Wolfgang Kreuzberger, *Studenten und Politik 1918-1933, Der Fall Freiburg in Breisgau*, Göttingen 1972, Manfred Franze, *Die erlangener Studentenschaft 1918-1945*, Würzburg 1972, Anselm Faust, *Der Nationalsozialistische Studentenbund*, Düsseldorf 1973, Michael H. Kater, *Studentenschaft und Rechtradikalismus in Deutschland 1918-1933*, Hamburg 1975, Michael Wortmann, *Der Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund an der Universität Köln 1927-1933*, Geschichte in Köln, 8.1980, s. 101-118.

²¹ V mimořádně pozoruhodné studii *Die Krise des deutschen Bildungsbürgertums im ersten Drittel des Jahrhunderts*, in: Jürgen Kocka (ed.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert IV. Politischer Einfluss und gesellschaftliche Formation*, Stuttgart 1989, s. 180-205, hovoří Konrad H. Jarausch o „Selbstnazifizierung des Jungbildungsbürgertums“, o krizi stavovského vědomí této vrstvy. Srovnej též Hans Mommsen, *Die Auflösung des Bürgertums seit dem späten 19. Jahrhundert*, in: Jürgen Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1987, kde na s. 306-307 charakterizuje autor meziválečnou situaci následujícím způsobem: *„Absence morální resistence právě měšťanských kruhů, která za národně socialistického režimu přerostla všechny meze, byla jednak obrazem vyvrcholivšího vývoje, který započal dlouho před první světovou válkou, jednak rostoucí ideologické zaslepenosti... sociální resentimenty našly ventil v nacionalismu a rasisticky zbarveném antisemitismu... starší idealistické „náboženství vzdělání“ nepředstavovalo již dostatečnou kompensaci nejistot vlastního sociálního statutu.“*

V kontextu zmíněných prací o německém meziválečném studentstvu má nezanedbatelné místo kniha Michaela Gehlera, *Studenten und Politik. Der Kampf um die Vorherrschaft an der Universität Innsbruck 1918–1938*, Innsbrucker Forschungen zur Zeitgeschichte 6, Haymon Verlag Innsbruck 1990, 591 str. (Na rakouské universitě v Innsbrucku mj. studoval po celé zkoumané období významný kontingent říšskoněmeckých studentů). Gehlerova práce, založená na úctyhodném množství pramenného materiálu z řady archivů, kombinuje metodu strukturálního zkoumání s pečlivým popisem politického vývoje studentských korporací. Ty totiž byly podle autora rozhodující pro vývoj studentstva jako politického živlu. Dějinami innsbrucké university, a to ani politickými, se autor nezabývá, vychází z rozboru sociální a regionální struktury innsbruckého studentstva a více než polovinu rozsahu knihy věnuje podrobnému, pramenně podloženému výkladu o studentských korporacích, jejich ideologii a politické aktivitě.

To, co bylo všem innsbruckým studentským spolkům společné, byl antisemitismus, averse vůči marxismu a „Kampf gegen Versailles“. V Innsbrucku živá otázka jižního Tyrolska hrála velkou roli v ideologii nacionalistických a katolických spolků, ohled na Hitlerovy názory však v tomto směru značně komplikoval situaci NSDStB. Nástup Dolfusse a říšské Machtergreifung studentské korporace politicky poněkud rozštěpilo: katolické spolky se orientovaly na vlastní rakouskou – autoritativní – státnost, zatímco nacionalistické spolky nadále usilovaly o Anschluss. Jinak si ovšem byly všechny korporace podle autora mínění velmi blízké. Gehler ovšem pomíjí otázku vlivu italského fašismu zejména na katolické studentstvo a příliš absolutisuje význam hlubokého proniknutí nacionálně socialistických idejí do ideologie i praxe korporací (pro austrofašistické katolíky je např. těžko předpokládat negaci religiousních hodnot). Také jeho pojetí fašismu jako hnutí zdivočelého maloměšťáctva nepatří již k nejmodernějším. Jeho práce ovšem pramenným záběrem i dokumentátorskou důkladností představuje významný základ příštích srovnání.²²

Skutečným zážitkem, knihou, která podobně jako Hammersteinovo dílo daleko přesahuje horizont jedné university, je práce

Eckhard John – Bernd Martin – Marc Mück – Hugo Ott (edd.), Die Freiburger Universität in der Zeit des Nationalsozialismus, Ploetz Verlag Freiburg – Würzburg 1991, 266 str. Jako nejedna z knih k dějinám universit za nacismu, i tato vzešla z textů přednáškového cyklu, tentokrát vyžádaného studenty r. 1988. Nejde ovšem o „pouhé“ shrnutí aktuálního stavu znalostí a jejich aplikaci na freiburskou universitu. Freiburg in Breisgau je universita spojená s nacisticky euforickým obdobím Martina Heideggera, později s činností „freiburských kroužků“. S ohledem na Heideggerovu osobu a kontraverse o jeho (a ovšem ne jen jeho) posléze ztroskotavší pokus prosadit se do čela nacistické revoluce a použít nacismus k prosazení vlastních, pragmatického nacionálního socialismu principiálně cizích, reformních cílů, s ohledem na Gerharda Rittera a ostatní freiburské „reformátory“, stala se nacistická kapitola dějin freiburské university jedním z laboratorních polí obecnějšího výzkumu námi sledované problematiky. Tomu odpovídá i skladba autorů jednotlivých příspěvků: vedle „hvězd“ typu Bernda Martina, Hugo Otta, Geoffrey J. Gillese či Klause Schwabeho se na knize podílela i řada čerstvých absolventů university, kteří zde uplatnili své čerstvé magisterské a disertační práce.

Jestliže obecně v dějinách platí, že vše začíná od Adama, ve Freiburgu je tomu jinak: na počátku byl Martin Heidegger: Knihu otevírá hutná zásadní studie Bernda Martina, Universität im Umbruch:

²² V tomto směru se vyplatí odkázat na další vynikající studii Hanse Mommsena, *Aufarbeitung und Verdrängung. Das Dritte Reich im westdeutschen Geschichtsbewusstsein*, in: Dan Diner (ed.), *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*, Frankfurt a. M. 1987?, kde autor na s. 83–85 říká, že je třeba velmi vážně brát v úvahu mnohotvárnost, protikladnost a relativní otevřenost nacistického systému, který nebyl nesen jen malou klikou fanatických nacionálních socialistů, nýbrž v podstatné míře i velkou nenacistickou částí sociálních elit, jimž byla spolupráce s nacismem usnadněna tím, že se jejich vlastní cíle (tj. revize versailleských smluv, znovuvybrojení, kulturní, hospodářská a politická expanse a prosazení dominantního postavení Německa ve střední Evropě) zcela nebo alespoň zdánlivě překrývaly s cíli nacistického státu. Srovnej též mimořádně závažnou práci: Gernot Heiss- Sebastian Meissl – Edith Sauer – Karl Stuhlpfarrer (edd.), *Willfährige Wissenschaft. Die Universität Wien 1938–1945*, Wien 1989.

Das Rektorat Heidegger 1933/34 (s. 9–24).²³ Na příběhu revolučně nadšených reformních snah filosofa v rektorském křesle, s vysvětlením nač reformy narazily v rámci NSDAP a kde je zablokovali konzervativně nacionalističtí Heideggerovi profesorští kolegové přímo na universitě, resp. co z revolučních změn se podařilo skutečně prosadit, vypráví tu Martin vlastně malé dějiny nacifikace německých universit v její nejčistší a koncentrované formě.

Martin přitom velmi zdařile vyvažuje celoříšské i vnitrouniversitní aspekty, sleduje Heideggerovo snažení od jeho filosoficko-teoretické základny až po pečlivou inscenaci jeho veřejných vystoupení. Jako velmi významný tu do popředí vystupuje motiv souhlasu, se kterým neordináři i studenti přijímali strukturální modernisaci university. Celá slavná universitní autonomie byla totiž dosud omezena na řádné profesory, takže její částečná likvidace byla – paradoxně – vnímána jako demokratisační reforma. Heideggerův reformní záměr šel ovšem příliš daleko – byl to utopický model, mj. ústící v pokus převést studentstvo z nekontrolovatelných privátních obydlí do kolejí kasárenského typu, kde by bylo možno provádět hromadnou – kolektivní – komplexní přípravu nové generace stranou a brannou přípravou zocelené inteligence.

²³ Martin tu vychází ze čtyř svých prací: Die Universität Freiburg im Breisgau im Jahre 1933. Eine Nachlese zu Heideggers Rektorat, Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 136.1988, s. 445–477, „Alles Grosse ist auch gefährdet“ – der Fall Heidegger(s), s. 3–13 a Martin Heidegger und der Nationalsozialismus – der historische Rahmen, s. 14–50, obě studie in: Bernd Martin (ed.), Martin Heidegger und das Dritte Reich – Ein Kompendium, Darmstadt 1989 a konečně Heidegger und die Reform der deutschen Universität 1933, Freiburger Universitätsblätter 92.1986, s. 49–70. Martinovy studie tu neuvádíme jen pro bibliografickou úplnost. Omezený prostor jeho příspěvku neposkytl autorovi možnost plně vyčerpat materiálovou i výkladovou bohatost uvedených studií. Martin tu navíc na bázi nových objevů v neuspořádaném universitním archivu reagoval na soubor jen o něco starších, taktéž významných, studií Hugo Otta: Martin Heidegger als Rektor der Universität Freiburg i.Br. 1933/34 I. Die Übernahme des Rektorats der Universität Freiburg i. Br. durch Martin Heidegger im April 1933, II. Die Zeit des Rektorats von Martin Heidegger (23. April 1933 bis 23. April 1934), Zeitschrift des Breisgau-Geschichtsvereins (Schau-ins-Land) 102.1983, s. 121–136 a 103.1984, s. 107–130 a Martin Heidegger als Rektor der Universität Freiburg 1933/34, Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 132.1984, s. 343–358.

Méně efektní, nicméně zdařilý a významný je následující příspěvek Timothea-Heina Maase, *Der alltägliche Nationalsozialismus an der Universität: Das Rektorat Kern (1934–1936)*. Autor tu ukazuje „zklidnění“ university po ztroskotání Heideggerových experimentů a po odstoupení celé jeho skupiny z vedení university. Boje o vládu nad university ovšem mezi profesory běžely s o to větší silou. Heideggerův nástupce byl vlastenecký německý nacionalista s úctou ke všemu vojenskému a k novému režimu. Oděn v hnědou košili opájel se ilusí uskutečněné národně-lidové jednoty

Z celkem 14 příspěvků publikace je třeba zmínit Schwabeho studii o historikovi Gerhardu Ritterovi, jeho cestě do oposice a o Freiburském kruhu. G. J. Giles se ve studii *Die Fahne hoch, die Reihen dicht geschlossen: Die Studenten als Verfechter einer völkischen Universität?* zabývá i na obecnější rovině postavením NSDStB v rámci studentstva, otázkou, proč velká většina studentů zůstala mimo něj, proč se ale v Německu nevytvořila žádná (!) skutečná studentská oposice (v tom vidí autor tragédii německého studentstva). Většina studentů chtěla prostě studovat, nikoliv maširovat v pevně sevřené řadě. Chybělo jí sice revoluční nadšení, ale i motivace k odporu proti diktatuře. Cenná studie Thomase Schnabela o universitě v době války připomíná antiintelektualismus NSDAP, stranické pokusy omezit dívčí studium, pokusy vyloučit v prověrkách „slabé“ studenty, problémy s chybějící náhradou za pedagogy, povolání do vojska i profesorské úsilí podporovat ze všech sil nacistické válečné úsilí. Přesto platila universita za hnízdo katolíků a liberálů, které bude po vítězství nutno pořádně vykourit. Důkladná studie o denacifikaci a novém začátku poválečné university, zpracovaná Hugo Ottem přináší deprimující obraz profesorstva, které se pokusilo urychleně učinit za minulostí tlustou čáru, legislativně se vrátit do r. 1932 a tiše pokračovat v denní práci. Před branami university čekaly tisíce studentů na návrat do „normální“ situace a svoji společenskou reintegraci.

Pokusme se tedy na závěr načrtnout obraz, který zprostředkovává recensovaná literatura: Když se na počátku roku 1933 chopili nacisté v Německu moci, nebyly ani formálně a okázale nepolitické university, ani podstatná část německé společnosti, nacistickou „revolucí

zprava“ zaskočeny, natož přepadeny. Jak snad nejlépe v rámci diskusí o Bildungsbürgertum a jeho možného podílu na vítězství nacismu v Německu vyjádřil Konrad H. Jarausch, byla sebenacifikace německé inteligence a universit reakcí na hlubokou sociální a mentálně existenciální krizi akademických vzdělanců i akademických institucí v Německu. Jarausch hovoří o zhroucení hodnot a forem života měšťanských vzdělanců, o diskreditaci demokratických vzorců moderního intelektuáliství v krizi Výmarské republiky o přechodu od liberalismu k rabiátskému antiliberalismu.²⁴

University té doby pevně tkvěly ve vilémovské tradici. Měly se přitom vyrovnat s náparem moderní doby, s proměnou tradičního Bildungsbürgertum v moderní soustavu expertních profesionálů, a zejména s nárokem společnosti na přebudování kdysi elitních profesorských – kultivujících – universit v „továrny“, schopné „zpracovat“ masu mužských i ženských zájemců o účelovou akademickou kvalifikaci a neresignovat při tom na ideové ovlivňování mladé generace, na tradiční roli v tzv. „velké politice“ a samozřejmě ani na čelnou pozici v základním i státem orientovaném, aplikovaném výzkumu. To vše za velké hospodářské krise a v podmínkách agónie výmarské demokracie. Takovým nárokům německé university nebyly a snad ani nemohly být v požadované komplexnosti schopny dostát.²⁵

Profesoři se ve své většině s republikou, liberalismem a vládními socialisty nikdy neztotožnili a trvale hýčkali touhu po obnově silného, autoritativního státu, který by zlikvidoval všechny důsledky potupy z Versailles. Ten nyní konečně nastoupil a konservativní profesorská většina byla připravena identifikovat se s ním. V tom se nelišila od řadových euforických vyznavačů nové víry. Na místo „vyžilých idejí liberální vzdělanosti“ nastupovalo pojetí „university jakožto potvrzení vůle k existenci“, jak to v pověstné a ve své době masově citované

²⁴ Konrad J. Jarausch, *Krise des deutschen Bildungsbürgertums im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*, in: Jürgen Kocka (ed.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert: Teil 4. Politischer Einfluss und gesellschaftliche Formation*, Stuttgart 1989, s. 180–205.

²⁵ Pešek, *Německá diskuse let 1985–1992 o tématu: Bürgertum – Bildungsbürgertum*, s. 113–115.

nástupní rektorské řeči formuloval ve Freiburgu in Breisgau 27. 5. 1933 Martin Heidegger.

Heideggerův apel, jímž se ve svém proslovu obrátil na studenty, zněl: „Nikoliv poučky a ideje budtež pravidly vašeho bytí. Jen vůdce sám je dnešní a budoucí německou skutečností a jejím zákonem“. Porovnejme tato slova s o rok starším, ještě výmarským „Poselstvím německým studentům“, které vzešlo ze sjezdu vysokých škol: „S důvěrou doufáme, že se k novému životu podaří vzbudit dědictví válečné generace akademiků a znovu jako v době frontových bojů semknout společenství všech německých studentů, kteří jsou ochotni spolu s námi vytvořit jednotnou říši ducha a činu, nezávislou na tříštitivém duchu stran, nýbrž postavenou na pevné národní vůli a začleněnu do celku společenství německého lidu“. Vidíme spíše ideovou návaznost odporu proti racionálnímu diskursu demokracie než protiklad obou výzev.

Obdobně Svaz německých vysokých škol, založený již r. 1920, předložil hned ve svém prohlášení z dubna 1933 požadavky na „zglajchšaltování“ universit, jejich začlenění do rámce nacionálně socialistické moci a státní mašinerie, na zakotvení vůdcovství jako základního principu německých vysokých škol a reformu německých universit v duchu principů brannosti, pracovní služby a výchovy v národním duchu.

Dva měsíce po Machtübernahme, v březnu 1933, podepsalo volební výzvu na podporu nacistické strany a Adolfa Hitlera 300 universitních profesorů, listopadové „přihlášení se k Hitlerovi a nacionálně socialistickému státu“ parafovalo již na 700 profesorů, tedy více než třetina německých ordinářů oné doby. V téže době vzešlo na Heideggerův impuls z lipského setkání německých vědců „provolání k vzdělavcům světa“, které žádalo zahraniční kolegy o porozumění pro Hitlera a národní socialisty.

Nadšení z nového režimu projevovala ovšem i podstatná většina studentů. Jestliže profesori měli pocit, že za Výmarské republiky ztratili mnohé, studentstvo ztratilo ze svého dřívějšího statutu a nabídky reálných kariérických očekávání skutečně bezmála vše. Nápravu ovšem studenti nemohli hledat v návratu k vilémovské situaci, kterou nepa-

matovali. Řešení spatřovala velká a zejména radikální část studentstva v reformě universit jako součásti národně socialistické revoluce. Tu také většina studentů bouřlivě akceptovala jako jediné přitažlivé, reálně se nabízející východisko ze stávající bezvýchledné miserie.

Ač se to může zdát být podivné, nacistická státní moc ani NSDAP po universitách r. 1933 přímo nesáhla. V akademickém prostředí se však samovývoj odvíjel maximální rychlostí směrem straně příznivým. Navíc okázale antiintelektuální a akademicky většinou nepříliš kultivovaní „Parteigenossen“ nebyli schopni vyvinout vlastní koncept vysoškolské politiky a do velké míry spoléhali na iniciativy revolučních nadšenců z universit. Jejich podněty bylo pak ve vyšších člancích stranické hierarchie možno kombinovat a zároveň držet jednotlivé intelektuálské skupiny navzájem v šachu tak, aby rozhodující slovo zůstávalo státním a stranickým orgánům centra. Jediné, o co se tyto orgány od počátku soustavně staraly – ovšem i zde podporovány iniciativami „zezdola“, byla postupná centralisace řízení akademického školství, která šla ruku v ruce s odbouráváním akademické samosprávy a přechodem na „Führerprinzip“. I zde se však bylo možno opřít o podporu části renomovaných profesorů, kteří právě dobyli akademické posty. Případ Martina Heideggera a freiburské university je v tomto směru obecně nejznámější. Heidegger přitom nebyl jediným velkým myslitelem či obecněji vědcem, který i v době svého nacistického opojení vytvořil práce trvalé hodnoty. Případy Wenera Sombarta a jeho flirtu s nacismem, diskutovaný dnes na základě knihy F. Lengera, případně neskonalé drastičtější příklad významného právního historika Karla Augusta Eckhardta, ukazují, že nejen technici, přírodovědci nebo lékaři, ale i špičkoví humanitní vědci dokázali propojit nacistickou angažovanost, resp. skutečný podíl na nacionálně socialistických zločinech se špičkovými badatelskými výkony ve svém oboru. Doba, kdy bylo zvykem tvrdit, že university byly za hnědé revoluce ovládnuty „autsajdry“, jinak neschopnými prosadit se v akademické konkurenci proti skutečným, ovšem apolitickým, vědcům, již minula.

Boj o ovládnutí universit v Německu nebyl v prvé řadě bojem nacistů proti akademickému liberalismu a demokracii. Ty totiž nebylo na

většině německých universit snadné najít ani dříve. Spíše šlo o srážku militantně nacionálních, ale konservativních ordinářů, hájících tradiční privilegia své „mandarinské“ kasty, jak ji nazval Fritz Ringer, s profesorskými revolucionáři Heideggerova typu. Ty, alespoň v první fázi hnědé revoluce, podporoval NS-Dozentenbund – organizace, sdružující nižší pedagogické kádry – dnes v Německu nazývané Mittelbau: od lektorů až po mimořádné profesory. Jim po bok se jako úderná a radikální složka postavil i NS-Studentenbund, jehož bojůvky v hnědých uniformách byly při brutálním „očišťování“ universit od rasově i politicky závadných pedagogů a studentů akademické veřejnosti nejvíce na očích. Nacistické studentstvo ale nebylo – jak se ve zřetelné spojitosti s kritikou roku 1968 pokusil tvrdit např. Helmut Heiber – iniciátorem, organizátorem, ba ani hlavním vykonavatelem „zglajchšaltování“ čili normalisace německých a později rakouských universit.

Očista školství od židů, liberálů, politických katolíků či dokonce sympatisantů sociální demokracie, rasantní militarisace ideové atmosféry i každodenního života universit, sahající až k pokusu o přesun studentstva z privátních obydlí do barákových komplexů kasárenského typu, kde by bylo možno uskutečňovat komplexní výchovu a kontrolu studentských bojovníků strany, a ovšem též absolutní fascinace führerem a okázalou silou nového státního nacionalismu, to vše vycházelo ze společného přesvědčení profesorů, asistentů i studentů, že dosavadní situace byla neúnosná a nový režim skýtá reálnou šanci na její rychlé a jednoduché řešení a zlepšení. Rozdílné byly „jen“ představy o formách a rasanci realizace programu nové skutečnosti a specifické byly vždy i vize o postavení a roli vlastní skupiny v hierarchii moci. Proti nacionálně socialistické moci – ať již chápané jako něco vnějšího, režimního nebo jako vnitřní radikálně revoluční jádra na universitách – se však organizovaná oposice nevytvořila. Oběti byly příliš bezmocné a nepolitická část akademické veřejnosti příliš lhostejná, pasivní a zakřiknutá.

Maximálními projevy profesorské nonkonformity se staly výjimečné pokusy o přímluvy proti propouštění některých židovských kolegů a některá – osobní statečnost jistě vyžadující – prohlášení dílčího nesouhlasu jednotlivých vědců s některými metodami nového režimu.

Byla ovšem přednášena na polouzavřených fórech a spíše z konservativních posic. Část studentské levice se byla sice ještě nějakou dobu ochotna a schopna angažovat v diskusích i pěstních kontraversích se členy NS-Studentenbundu, byla však obvykle za neúčastného přihlížení akademických orgánů svými revolučními kolegy zmasakrována a posléze rychle odstraněna z vysokých škol. Ostrý boj o vládu nad universitami, který je možno sledovat v roce 1933, byl především bojem mezi různými skupinami nacistických sympatisantů, opírajících se o různé skupiny uvnitř strany i státního aparátu.

Kdo tedy od počátku patřil mezi oběti? Byli to především židé. Zákon o tzv. obnově úřednictva ze 7. 4. 1933 umožnil legální propouštění všech židovských učitelů, kteří nebyli na universitách zaměstnáni před vypuknutím I. světové války nebo se nemohli vykázat hrdinstvím na frontě či alespoň tím, že jim na bojištích padl syn nebo otec. Tento zákon bezprostředně postihl především mladší a střední generaci akademických učitelů, stal se však signálem k daleko rozsáhlejší čistkám nebo osobním útokům, brutálně prováděným za pomoci hnědých bojůvek. Konečné řešení přinesly pak „norimberské zákony“.

Čistky zasáhly zejména lékařské fakulty, kde byl podíl neárijských pedagogů tradičně nejvyšší. Německé právnické a filosofické fakulty oproti tomu většinou již dříve v nejlepších vilémovských tradicích dbaly na svoji rasovou i politickou čistotu a nemusely tedy teď mnoho propouštět. Celkově odešlo z německých universit asi 15 % pedagogů. Rozdíly mezi jednotlivými universitami byly ovšem nemalé. Na liberální, městské, mj. židovskými obchodníky a podnikateli založené a podporované universitě ve Frankfurtu n. M. nebo např. v Heidelbergu byla vyhnána třetina učitelů, staré a důstojné university v Erlangen či Tübingen měly oproti tomu ztráty jen nepatrné.

Obdobné poměry panovaly i mezi studentstvem. Židovských studentů bylo tradičně nejvíce imatrikulováno na medicíně a právech. Přímé zákonné normy, umožňující vyhazovy ze studia z rasových důvodů zpočátku neexistovaly. Nahrazovala je studentská iniciativa. Šikanování a bití židů nebo levicových studentů bylo kombinováno

s oficiálně podávanými peticemi, které požadovaly vydání státních norem, zakazujících židovským studentům (a připomeňme, že mezi studenty israelského vyznání či „rasy“ byl mimořádně vysoký podíl dívek) sedat v předních lavicích poslucháren, obsazovat výhodná místa v laboratořích či vstupovat do odborných knihoven. I když stát nevěnoval podobným „maličkostem“ dlouho pozornost a židovský problém vyřešil generálně nejprve zavedením numeru clausu pro židovské studenty a posléze obecným zákazem studia židů a míšenců vyššího stupně, byla protižidovská segregace na universitách přece ve značném rozsahu provedena svépomocí.

I když nacističtí revolucionáři Heideggerova typu s rasistickými čistkami ne vždy souhlasili, zůstávali v tomto ohledu stejně pasivní jako jejich nacionálně konservativní konkurenti, jimž stačilo, že ony – v principu ovšem tiše schvalované – vyhazovy nemusí sami iniciovat či organisovat. Literaturou tradované mínění, že např. fyzikové Heissenbergova typu udatně hájili své židovské kolegy a asistenty, ukazují se být ve světle pramenných výzkumů pouhými legendami, konstruovanými až na půdě poválečné Ameriky. V Hitlerově Německu se i fyzikové omezili na časově limitované hájení oněch židovských kolegů, bez jejichž spolupráce by se mohly zpozdit nebo dokonce zastavit strategické, armádou sledované výzkumy.

Kladných hrdinů prostě nebylo. Mohli se za ně subjektivně považovat jen ti z profesorů, kteří nyní byli předčasně pensionováni – většinou ovšem nikoliv pro zásadní nesouhlas s režimem nebo dokonce odpor vůči novotám, nýbrž pro stáří, politickou pasivitu a ne zcela konformní soukromě projevované názory. Starší páni – vilémovští mandaríni – se prostě nebyli s tím hnědým revolučním – částečně socialistickým – „póvlm“ z ulice ochotni špinit nad společensky únosnou mez.

Nabízí se proto otázka: existoval po čistkách prvního roku po převzetí moci na universitách odpor proti nacistickému režimu nebo se nacifikace, tedy zglajchšaltování, plné zestátnění, odbourání nezávislé akademické sféry, militarisace a názorová homogenisace vysokých škol opravdu podařila? I když se po prvním náporu radikálů a poté státně stranického aparátu konservativním profesorům podařilo uhá-

jit část posic akademické samosprávy – např. i noví führerrektoři většinou jmenovali (!) a poté alespoň formálně k poradám svolávali akademické senáty – profesorstvo se k širšímu odporu alespoň proti dalekosáhlé etatisaci akademické sféry a proti reformám struktury universit a sítě vysokých škol nevzchopilo.

Legální platforma k odporu neexistovala – protesty se omezily na suppliky universitních führerů. Přechod k podzemní aktivitě byl pak pro profesory prakticky nemyslitelný. Existovaly jen kroužky diskutujících nebo společně se modlících katolíků; skupiny nesouhlasících ekonomů – např. známé Freiburger Kreise, representované historikem Gerhardem Ritterem, legitimovaným pro poválečnou dobu zatčením ve volné souvislosti s terorem po Stauffenbergově atentátu na Hitlera 20. 7. 1944. Všechny tyto skupiny pouze promýšlely koncepce obnovy Německa po konci prohrané války. Koncepční názory těchto konservativních antisemitů se přitom – jak bylo nejnověji konstatováno r. 1994 na sjezdu německých historiků v Lipsku – v podstatě nelišily od plánů Schachtova ministerstva či dokonce od koncepcí některých kruhů SS z poslední fáze války. Stalingrad, bombardovací ofensiva a invase spojenců v Normandii prostě ukázala nutnost připravit se i na nevítežnou variantu konce velké války.

Pokud vznikly mezi režimem a vysokými školami kontraverze, týkaly se vesměs jen toho, že university hájily svoji integritu a odmítaly přijímat stranou vnucované pedagogy se zcela vážně míněným odůvodněním, že (jistě s výjimkou nově zřízených ideologicky orientovaných ústavů) nové stranické, vědecky nedostatečně kvalifikované kádry jen brzdí úsilí o intenzifikaci pedagogické i badatelské práce pro vůdce, národ a zejména pro vítězství v totální válce. Pokud to spojenecké bombardéry a postup front dovolily, běžela výuka, výcvik, školení a zejména válečný výzkum opravdu do posledního okamžiku. A do posledního okamžiku, respektive ani nikdy po něm, si profesori německých universit nepřipustili myšlenku, že se významným způsobem podíleli na prosazení, úspěších, expansi a zločinech nacismu, že se tedy také konsekventně podíleli na vývoji, který vedl k drastické porážce Německa.

Na rozdíl od okupovaných zemí, kde studenti patřili k významným složkám hnutí odporu, v nacistickém Německu se studentský odboj takřka nekonal. Velká pozornost, kterou německé dějepisectví věnuje mnichovské studentské opoziční skupince Weisse Rose, popravené za rozhazování letáků v universitní aule, poněkud zastiňuje skutečnost, že jinak se odpor vůči režimu projevoval jen občasnými nápisy na zdech toalet. I ty byly ovšem důsledně vyšetřovány gestapem. Jisté ochladnutí nadšení studentstva pro výdobytky revolučního režimu bylo důsledkem snah nacistů o redukci počtu, rozsahu a hlavně rozpočtů vysokých škol, důsledkem zásahů do jejich oborové struktury, radikálního snížení počtu studentů, omezení podílu studujících dívek na 15 %, zavedení povinných ideových školení a pracovních brigád či výrobních praxí, tvrdé disciplinace studia atd. I když masu studentů a postupně opět více i studentek každodenní šikanování, antiintelektuální nebo primitivně antifeministické výroky představitelů strany a státu, za války pragmatická redukce výuky i rostoucí všední problémy jistě netěšily, dostatečný důvod pro odpor či dokonce odboj tu nebyl. V dešti angloamerických bomb se koncem války začala strana a její orgány dokonce jevit jako něco užitečného a pečujícího, zatímco nenávist vůči demokratickému nepříteli nad hlavami spíše rostla. Mládež byla dlouho, v ohromném měřítku a velmi komplexně indoktrinována, až do zhroucení nacistického státu od ní nebylo možno očekávat nic než loajalitu k režimu nebo – nanejvýše – pasivitu vůči jeho stoupajícím nárokům. Sebereflexe, jakou alespoň po válce od studentstva požadoval např. Karl Jaspers, nebyla v silách a možnostech mladé akademické generace.

Tak jako každá velká revoluce byl i nacismus v předválečné epoše především masivní regresivní modernisací. Na poli kultury a vzdělanosti bylo tažení proti moderně, prováděné moderními prostředky zřetelněji patrné než v jiných oblastech života společnosti. Uvědomělé antiintelektuálství, odpor vůči umělecké a duchovní avantgardě stejně jako vůči společenské modernisaci se však u klíčových nacionálních socialistů pojil s pragmatickým poznáním, že bez alespoň technologické, mediální a organizační modernisace a tedy ani bez velké části inteligence není jejich světovládné koncepce možno realiso-

vat. Výrok Adolfa Hitlera z 10. 11. 1938: „Když se tak dívám na ty naše intelektuální vrstvy, bohužel je potřebujeme, jinak by je ale jednoho dne bylo možno, no nevím, snad vyhubit nebo co – ale bohužel je potřebujeme“ dokládá, jak upřímně je tato skutečnost mrzela.

Drastická, celosvětově neodvratně nutná, v řadě ohledů však skutečně až na dno možností sahající porážka a likvidace Třetí říše přinesla v hodině nula mj. nutnost definovat další vývoj německé společnosti a tedy také kultury a vzdělanosti. V zemi však – stejně jako na universitách – chyběla alespoň trochu důvěryhodná „odbojářská“ či „disidentská“ garnitura náhradních politiků, kteří by byli schopni a před tváří vítězů oprávněni předložit pozitivní – modernizační – program obnovy. I když okupační mocnosti – patrné je to zejména u Američanů a posléze u Francouzů – vyvinuly i pozitivní koncepty, nebyla denacifikace prostřednictvím rozsáhlé společenské modernizace na samém počátku hned reálně možná a proveditelná.

Jediné, co bylo v silách těch, kdo se postavili do čela universit i veřejnosprávních orgánů byl pokus o návrat k období před plným vítězstvím nacismu – k rozporuplnému konservatismu výmarského a v nejednom ohledu i vilémovského stříhu. Velká většina společensky modernizačních prvků, které se např. na universitách prosadily v rámci hnědé revoluce v reakci na neúnosné starší poměry (spoluúčast nižších článků akademické obce na řízení universit, „zlidovění“ universit, jejich větší otevřenost potřebám státu a společnosti), byla nyní odbourána ve jménu „retrospektivní“ demokratisace, provozované namnoze zavilými – antiliberalními – konservativci. Trvalo pak dalších více než dvacet let, než se – opět za významné pomoci okupačních spojenců a posléze zejména v rámci divoké levičácké revolty konce 60. let – podařilo ve společensky přijatelném kontextu realizovat modernizační opatření, naznačená již kdysi v neúnosně „hnědém“ balení. I nyní se university staly polem, na němž se tento celospolečenský vývoj presentoval nejvýrazněji.